

ศึกษากสิกรรมวิถีพุทธในมูลนิธิแพทย์วิถีธรรม แห่งประเทศไทย :  
กรณีศึกษาชุมชนภูผาฟ้าน้ำ อ. แม่แตง จ. เชียงใหม่  
A Study of Buddhist Farming in the Buddhist Medicine  
Foundation of Thailand: A Case Study of Phu Pha Fah Nam  
Community, Mae Taeng District, Chiang Mai Province

แก่นศีล กล้าจน, เทพประวิณ จันทรแรง

Kaensila Klajon, Thepprawin Chanraeng.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่  
Mahachulalongkomrajavidyalaya University Ching Mai Campus

ภูเพียรธรรม กล้าจน

Phupiendham Klajon

สถาบันวิชาราม

Vijjaram Intitute

Corresponding Author, E-Mail: Kaensila2020@gmail.com

## บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ คือ 1) เพื่อศึกษาหลักการทำกรรมตามหลักพระพุทธศาสนาและกสิกรรมทางเลือก 2) เพื่อศึกษาหลักการทำกรรมวิถีพุทธของมูลนิธิแพทย์วิถีธรรมแห่งประเทศไทย ณ ชุมชนภูผาฟ้าน้ำ อ.แม่แตง จ.เชียงใหม่ 3) เพื่อวิเคราะห์หลักการทำกรรมวิถีพุทธในมูลนิธิแพทย์วิถีธรรมแห่งประเทศไทย ณ ชุมชนภูผาฟ้าน้ำ อ.แม่แตง จ.เชียงใหม่

ผลการวิจัย พบว่า

1) หลักการทำกรรมตามหลักพระพุทธศาสนา เป็นการเพาะปลูกพืชพันธุ์บนพื้นฐานการปฏิบัติศีล ไม่ฆ่า ไม่เบียดเบียนชีวิตใด เป็นสัมมาอาชีวะ ส่วนกสิกรรมทางเลือก ล้วนยังมุ่งเพิ่มผลผลิต ลดรายจ่ายเพิ่มรายได้ พึ่งตนเองและไม่เบียดเบียน เน้นในเรื่องเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อมเป็นหลัก

2) หลักการทำกรรมวิถีพุทธในชุมชนภูผาฟ้าน้ำ คือ พันธุ์ดี ดินดี น้ำดี

แสงดี ศิลดี และมิตรดี โดยปฏิบัติศีล อย่าขี้เกียจ อย่าใจร้อน อย่าโลภ พอประมาณ และ รู้จักแบ่งปัน มีรูปแบบนาแปลงเล็ก ปลูกพืชพันธุ์พื้นเมือง พืชป่า ดูแลสุขภาพที่สมดุล ร้อน เย็น เพื่อสร้างความมั่นคงทางอาหาร พืชผัก ข้าว ถั่ว ธัญพืชที่จำเป็นแท้ เพื่อวิถีชีวิต ผาสุก ทั้งประหยัด เรียบง่าย พึ่งตนและแบ่งปัน มีการคบและเคารพมิตรดี ศิลดีและมิตรดี คือ สมบัติแท้จริงของทุกชีวิต

3) ผลเชิงสุขภาพะ ด้านร่างกาย ปรับสมดุลร้อนเย็นได้ สุขภาพแข็งแรง ด้านจิตใจ จัดการ ความวิตกกังวลได้อย่างเหมาะสม เชื่อและเข้าใจในกรรมและผลของกรรมอย่างแจ่มแจ้ง ด้านสังคม สร้างสิ่งดี มีประโยชน์ อยู่ในสังคมอย่างเป็นสานติสุข ด้านปัญญา พัฒนา ศักยภาพทางจิตวิญญาณจนเกิดสภาวะ ใจไร้ทุกข์ ใจดีงาม ได้อย่างยั่งยืน

**คำสำคัญ :** กสิกรรมวิถีพุทธ, ปฏิบัติศีล, พืชพันธุ์พื้นเมือง

## Abstract

This research article the objectives were: 1) to study the principles of farming practices in accordance with the Buddhism principles and Alternative Farming 2) to study the Buddhist Farming principles of the Buddhist Medicine Foundation of Thailand at Phu Pha Fah Nam Community, Mae Taeng District, Chiang Mai Province 3) to analyze the Buddhist Farming principles of the Buddhist Medicine Foundation of Thailand at Phu Pha Fah Nam Community, Mae Taeng District, Chiang Mai Province.

The research results found that: 1) The principles of farming according to the Buddhist farming principles on the basis of precepts practicing, not killing, not hurting oneself and others is the right livelihood, and alternative farming is also aiming to increase production, reduce expenditure, increase income, self-reliant and not mistreat; focusing mainly on economic, social and environmental issues. 2) The principles of Buddhist farming in Phu

Pha Fah Nam community use the principle of good seeds, good soil, good water, good sunlight, good precepts and good companions. which practicing the followings: not lazy, not impatient, don't be greedy, know moderation and know how to share. There is a small field format. Planting native plants, wild plants, maintaining healthy balance between hot and cold. To create food security. Vegetables, rice, beans, grains that are essential. for a happy lifestyle, both economical, simple, self-reliant and sharing have good friendship and respect Good morals and good companions are the true treasures of every life. 3) Health Effects: Physically balancing hot and cold, good health, mental health, managing anxiety appropriately, Believe and understand clearly in karma and the consequences of karma, social aspect, create good things, benefit, live in society peacefully, intellectually, develop spiritual potential until a state of mind is free from suffering, good-hearted, sustainable.

**Keywords:** Buddhist Farming, practice precepts, native plant

## บทนำ

การทำสิกรรมภายใต้กรอบเศรษฐกิจของโลกทุนนิยมเสรี โดยการเร่งสร้างผลผลิตให้มากที่สุดในช่วงปริมาณและความรวดเร็ว เพื่อสนองความต้องการและความพึงพอใจของตลาดผู้บริโภค ทำให้เกิดการพึ่งพาเทคโนโลยีระดับสูงและทุนจำนวนมาก การใช้ปุ๋ยเคมียาเคมีกำจัดศัตรูพืชมากขึ้นไปด้วย กระบวนการทั้งหมดนี้เพื่อแสวงหาผลกำไรสูงสุด (กนกวรรณ พวงประยงค์และसानิตย์ หนูนิล, 2561: 34-64) อีกนโยบายจากภาครัฐที่สนับสนุนส่งเสริมการทำสิกรรมที่พึ่งพาสารเคมีอย่างแพร่หลายหาซื้อได้ง่าย สะดวกและเร่งสร้างผลผลิตสูงขึ้นอย่างเห็นได้ชัด เหตุปัจจัยเหล่านี้ย่อมสูญเสียทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมยิ่งขึ้น (สุธาสนี อังสูงเนิน, 2558: 50-63) ผลกระทบที่ตามมา มีการบุกรุกทำลายป่าเพื่อขยายพื้นที่เพาะปลูก การพึ่งพาเทคโนโลยีสมัยใหม่ เครื่องจักรกลเชื้อเพลิง ปุ๋ยและเคมีภัณฑ์ปราบศัตรูพืช ฮอร์โมนพืชสังเคราะห์ สารพิษสะสมในผลผลิต ความเสื่อมโทรมทางทรัพยากรธรรมชาติ (จตุรภัทร จันทรทิพย์, 2559: 267) และที่สำคัญ

คือ ปัญหาสุขภาพที่เรื้อรังรุนแรงเพิ่มขึ้นต่อกลิรและผู้ป่วยโรค เช่น โรคมะเร็ง เบาหวาน หัวใจ ไชมัน เป็นต้น จากสถานการณ์ดังกล่าวพบว่าประเทศชาติกำลังสูญเสียสิ่งที่ยิ่งใหญ่ที่สุด คือ การพึ่งตนเองของคนในชุมชนและประเทศชาติขาดความยั่งยืนในการพัฒนาทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และระบบนิเวศธรรมชาติ (บำเพ็ญ เทียวหวาน, 2562: 1-8) เมื่อย้อนกลับมาศึกษาบททวนถึงรากเหง้า อันเป็นที่มาของความสามารถในการพึ่งตนเองของคนในชุมชน ตลอดจนความมั่นคงทางสังคมและวัฒนธรรมที่เอื้อเพื่อเกื้อกูลใน “ชุมชนวิถีไทยบุพกาล ที่มีรากฐานมาจากพระพุทธศาสนา” (ธันวาคม ใจเที่ยง และคณะ, 2560: 62) ควรนำองค์ความรู้ที่ทรงประสิทธิภาพเหล่านั้นมาฟื้นฟูพัฒนาตั้งแต่ระดับชุมชนเล็ก ๆ ไปจนถึงระดับประเทศ เพื่อพัฒนาสู่ความเป็นสมัยใหม่ในแบบฉบับของประเทศเราเองซึ่งเหมาะสมกับสภาพชีวิตผู้คน สังคมวัฒนธรรมไทย สู่วิถีชีวิตใหม่ให้อยู่เย็น เป็นสุขที่ยั่งยืน ชุมชนภูผาฟ้า น้ำ มูลนิธิแพทย์วิถีธรรมแห่งประเทศไทย ซึ่งมีสภาพวิถีชุมชนที่คล้ายคลึงกับ “ชุมชนวิถีไทยบุพกาล” มีแนวคิดที่ว่า “เราจะไม่ไหลไปตามตามกระแสทุนนิยม แต่จะทวนกระแสทุนนิยม ด้วยเข้าใจชัดเจนว่า ความมั่นคงของชีวิตที่แท้จริงไม่ได้อยู่ที่ความร่ำรวยเงินทอง แต่คือ ความรวยน้ำใจ ความดี มิตรดีและมีปัจจัย 4 ที่พอเพียง การปฏิบัติศีลและการมีหมู่มิตรดีรวมกันทำสิ่งที่ดีมีประโยชน์ต่อสังคม สิ่งนี้เป็นเรื่องที่ยิ่งใหญ่ของจิตวิญญาณมนุษย์ที่เห็นคุณค่า จึงมาเสียสละร่วมกัน (ใจเพชร กล้าจน, 2564)

หลักการทำกิจกรรมวิถีพุทธ มีหลักสำคัญ 5 ประการ 1) หลักการทำกิจกรรมวิถีพุทธ 2) หลักการดูแลสุขภาพสมดุลร้อนเย็น 3) หลักวิถีชีวิตเศรษฐกิจพอเพียง 4) หลักวิถีสังคมหมู่มิตรดี และ 5) หลักการใช้ธรรมะชำระกิเลส” และปฏิบัติศีล สมาธิ ปัญญาตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ ควบคู่กันไปที่ต้อง ถูกตรง ต่อการชำระกิเลสสู่ความพ้นทุกข์ไปอย่างมีลำดับ เป็นการสร้างปัจจัยที่จำเป็นแท้จริงของชีวิต คือ อาหาร สมุนไพร ปัจจัย 4 ที่จะทำให้ชีวิตอยู่รอดอย่างปลอดภัย มั่นคง ยั่งยืน มีคุณค่าและผาสุกที่สุด

ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาวิเคราะห์ หลักการทำกิจกรรมวิถีพุทธในมูลนิธิแพทย์วิถีธรรมแห่งประเทศไทย:กรณีศึกษา ชุมชนภูผาฟ้า น้ำ อ.แม่แตง จ.เชียงใหม่ ที่อาศัยหลักพุทธธรรมเป็นแกนสาระสำคัญในการดำเนินชีวิตให้ผาสุกด้วยสิ่งที่ “ประหยัด เรียบง่าย พึ่งตน และแบ่งปัน” ให้เกิดประโยชน์แก่มวลมนุษยชาติสืบไป

## วัตถุประสงค์

- 1) เพื่อศึกษาหลักการทำกรรมตามหลักพระพุทธศาสนาและกรรมทางเลือก
- 2) เพื่อศึกษาหลักการทำกรรมวิธีพุทธของมูลนิธิแพทย์วิถีธรรมแห่งประเทศไทย ณ ชุมชนภูผาฟ้า น้ำ อ.แม่แตง จ.เชียงใหม่
- 3) เพื่อวิเคราะห์หลักการทำกรรมวิธีพุทธในมูลนิธิแพทย์วิถีธรรมแห่งประเทศไทย ณ ชุมชนภูผาฟ้า น้ำ อ.แม่แตง จ.เชียงใหม่

## ระเบียบวิธีวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ มีขั้นตอนการศึกษาดังต่อไปนี้

- 1) เก็บข้อมูลทั้งภาคเอกสารและภาคสนาม
- 2) เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยได้แก่ เอกสาร การสัมภาษณ์เชิงลึก
- 3) ผู้ให้ข้อมูลหลักในการสัมภาษณ์ คือ ประธานมูลนิธิแพทย์วิถีธรรมแห่งประเทศไทย และจิตอาสาแพทย์วิถีธรรม ที่ผ่านเกณฑ์การคัดเลือกเป็น ‘เตรียมจิตอาสา-จิตอาสาประจำแพทย์วิถีธรรม’ โดยใช้วิธีการสุ่มแบบเจาะจง (Purposive Sampling) จำนวน 15 คน
- 4) วิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารและการสัมภาษณ์มาวิเคราะห์ข้อมูล เรียบเรียงตามลำดับของวัตถุประสงค์
- 5) สรุปข้อมูลแล้วนำเสนอในเชิงพรรณนา

## ผลการวิจัย

1. “หลักการทำกรรมตามหลักพระพุทธศาสนาและกรรมทางเลือก” คำว่า “กรรม” กสิ-กम्म แปลว่า ไถนา หมายถึง การเพาะปลูกพืช การทำไร่ทำนา ซึ่งครั้งสมัยพุทธกาล กรรมถือเป็นอาชีพที่สำคัญ ขึ้นสูง เพราะวรรณะกษัตริย์ พราหมณ์ และแพศย์ก็มีอาชีพทำนา กรรมเป็นอาชีพที่ยอมรับกันในสังคม พระพุทธเจ้าทรงใช้กิจกรรมนี้เป็นข้ออุปมาในการตรัสพระธรรมคำสอน จากรูปธรรมที่เห็นได้ง่ายไปสู่ขั้นนามธรรมที่ลึกซึ้ง เห็นได้ยากดังในกสิการทวาชสูตร อัจฉายิกสูตร เขตตูปมสูตร เขตตสูตร พระพุทธเจ้าจะอุปมาเปรียบเทียบให้เข้าใจธรรมะจากการทำนาไปอย่างมีลำดับค่อยๆ ชักลึกลงให้เหมือนกับว่าจุดไฟในที่มืดหรือดงหนายของที่คว่ำ คือ จะแสดงธรรมถึงขั้นให้ผู้คนได้พ้นจากทุกข์สิ้นเชิง อย่างมีลำดับทั้งดงามในเบื้องต้น ท่ามกลางและในที่สุด

1.1) หลักการทำกรรมตามหลักพระพุทธศาสนา หมายถึง การเอาหลักธรรมในเรื่องกรรมโดยตรงที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสสอน และที่ไม่เกี่ยวกับกรรมโดยตรง แต่มีเนื้อหาที่ควรนำมาประยุกต์เข้ากับการทำกรรม เช่น หลักการปฏิบัติศีล ๕ การไม่ฆ่า ไม่เบียดเบียนชีวิตใด หลักมัชฌิมาปฏิปทาที่เป็นสมมาอาชีวะ หลัก ศีล สมาธิ ปัญญา การปฏิบัติศีลด้วยปัญญา หลักการประพฤติที่น่าสรรเสริญ 9 อย่าง เป็นคนเลี้ยงง่าย บำรุงง่าย มักน้อย สันโดษ ขัดเกลากิเลส มีศีลเคร่ง มีอาการนำเลื่อมใส ไม่สะสม ขยันเพียรเพื่อลดละกิเลสเหตุแห่งทุกข์

1.2) กรรมทางเลือก เป็นหลักกรรมที่มุ่งแก้ปัญหาจากการสูญเสียความอุดมสมบูรณ์ของระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม ที่เกิดจากการทำกรรมแบบทุนนิยมที่มุ่งให้ได้ผลผลิตเพื่อตอบสนองความต้องการที่มากเกินไปจนขอบเขต ทำให้ผู้ผลิตมีปัญหาหนี้สินทับถมเรื้อรังจนละทิ้งอาชีพกรรมไปทำอาชีพอย่างอื่นแทนซึ่งส่งผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจสังคม สิ่งแวดล้อมตามไปด้วย

หลักการทำกรรมตามพระพุทธศาสนาและกรรมทางเลือก นำหลักพุทธธรรมมาปฏิบัติ สร้างผลผลิตเพื่อการบริโภค อุปโภคให้เพียงพอเพื่อการดำรงชีวิตที่มีคุณภาพ ดังที่พ่อครูสมณะโพธิรักษ์ กล่าวไว้ว่า “การไม่ใช้สารเคมีฆ่าแมลง การปฏิบัติศีล ละอบายมุข กินมังสวิรัต และอาชีพกรรมเป็นอาชีพที่มีเกียรติ ที่ควรได้รับการเคารพไม่ต่างจากอาชีพอื่น กรรมเป็นอาชีพในการสร้างสิ่งที่จำเป็นที่ทุกชีวิตต้องกินต้องใช้อาศัย และจุดหมายของกรรมแนวพุทธก็คือ การเป็นผู้ให้ ไม่ใช่ผู้เอา” (บัณฑิต ศิริรักษ์โสภณ, 2559: 178-219)

2. “หลักการทำกรรมวิธีพุทธของมูลนิธิแพथวิธธรรมแห่งประเทศไทย ในชุมชนภูฟ้าฟ้า น้ำ อ.แม่แตง จ.เชียงใหม่” มีรูปแบบและวิธีการที่ประหยัด เรียบง่าย เน้นพึ่งตนและแบ่งปัน เพื่อสร้างอาหารไร้สารพิษให้มีเพียงพอต่อการบริโภค มีหลักสำคัญ 5 ประการ คือ

2.1) หลักการทำกรรมวิธีพุทธ ให้มีประสิทธิภาพสูงสุด 6 ข้อ คือ พันธุ์ดี ดินดี น้ำดี แสงดี ศีลดี และมิตรดี ด้วยการปฏิบัติศีล 5 ข้อ คือ อย่าฆ่าเกี้ยว อย่าใจร้อน อย่าโลภ พอประมาณและรู้จักแบ่งปัน รูปแบบของกรรมวิธีพุทธ มี 2 อย่าง คือ การทำนาแปลงเล็กและการปลูกพืชพันธุ์พื้นเมือง พืชป่าที่โตเร็ว ทนทาน ปลูกครั้งเดียวเก็บผลผลิตได้นาน มีธาตุอาหารสูงให้พลังชีวิตเต็ม

2.2) หลักการดูแลสุขภาพสมดุร้อนเย็น พึ่งตนเองเป็นหลักในดูแลรักษาตนเอง ใช้ผลผลิตกิจกรรมเป็นอาหารและสมุนไพร กินใช้ในการดูแลสุขภาพให้สมดุร้อนเย็น มุลินธิแพทย์วิถีธรรมพบว่า สาเหตุของโรคมะเร็ง 2 ประเด็น คือ เกิดจากร้อน-เย็น ไม่สมดุลและวิบากร้าย ส่วนวิธีการปัญหาโรคมะเร็ง 2 ประเด็น คือ การปรับสมดุร้อน-เย็นให้พอเหมาะและการทำกุศลสร้างวิบากดีแก้วิบากร้าย โดยใช้เทคนิค 9 ข้อตามหลักแพทย์วิถีธรรม เพื่อให้มีโรคน้อย มีทุกข์น้อย โดยมีตัวชี้วัดสุขภาพที่แข็งแรง คือ สบาย เบากาย มีกำลัง เป็นอยู่ผาสุก พลังชีวิตของเรา คือ พลังชีวิตในตนเองที่สามารถดูแลรักษาตนเองได้ ตามคำขวัญที่ว่า “หมอที่ดีที่สุดในโลก คือตัวเราเอง”

2.3) หลักวิถีชีวิตเศรษฐกิจพอเพียง เป็นการจัดสรรของกินของใช้ที่จำเป็นให้พอเพียง มีประโยชน์ต่อชีวิต เหตุแห่งเศรษฐกิจที่ดีที่สุด คือ ใช้สิ่งที่จำเป็นในการยังชีพที่ปริมาณน้อย หาได้ง่ายและไม่มีโทษ และแบ่งปัน ผู้ที่ให้ คือ ผู้ที่ทำงานฟรี อาชีพทำงานฟรี เป็นอาชีพที่ดีที่สุดในโลก เพราะมันคงมีคุณค่าและผาสุกที่สุด

2.4) หลักวิถีสังคมหมู่มิตรดี อาศัยอยู่ร่วมกันด้วยระบบสาธารณโภคีทำงานร่วมกันเป็นหมู่กลุ่ม ปฏิบัติศีล 5 ไม่มีอบายมุข ไม่ฆ่าสัตว์ กินอาหารมังสวิรัต มีวัฒนธรรมความเป็นญาติธรรม ที่มีความสัมพันธ์ที่สนิทชิดเชื้อคอยช่วยเหลือกันอย่างเสียสละ ปราศจากดี ไม่เห็นแก่ตัว จริงใจ พึ่งเกิด-พึ่งแก่-พึ่งเจ็บ-พึ่งตาย กันได้จริง

2.5) หลักการใช้ธรรมะชำระกิเลส การปฏิบัติศีลที่สม่ำเสมอและสมบูรณ์ คือ การปฏิบัติที่ถูกตรงสู่ความพ้นทุกข์ เป็นการปฏิบัติศีลด้วยปัญญา 4 ประการ คือ การเห็นกิเลส-การจับกิเลส-การขัดเกลากิเลส-การรู้ผลว่ากิเลสสิ้นเกลี้ยงแล้ว โดยหลักไตรลักษณ์พิจารณาว่ากิเลสนั้น ไม่เที่ยง-ไม่มีตัวตน-เป็นทุกข์ตลอดกาล จนสามารถลดความอยากความยึดของกิเลสออกจากชีวิต จนเหลือแค่สิ่งที่จำเป็นต่อชีวิตอย่างแท้จริง อันมีแค่ปริมาณน้อย หาได้ง่ายและไม่มีโทษ คือ อาหาร ดังนั้น “อาหารเป็นหนึ่งในโลก” ด้วยเหตุนี้ ส่วนการปฏิบัติศีลชำระกิเลส พระพุทธเจ้าตรัสวิธีการปฏิบัติที่น่าอัศจรรย์ไว้ว่า “การศึกษา การบำเพ็ญ การปฏิบัติ ไม่มีการบรรลุหรือตัดผลโดยทันที เปรียบเหมือนมหาสมุทรต่ำไป ลาดไป ลึกลง ไม่ลึกขึ้นดังไปทันที ธรรมวินัยนี้มีการศึกษา มีการบำเพ็ญ มีการปฏิบัติไปตามลำดับ ไม่ใช่มีการบรรลุหรือตัดผลโดยทันที นี่เป็นธรรมที่น่าอัศจรรย์” (พระไตรปิฎก เล่มที่ 23 ข้อที่ 19: 246)

3 “ผลการทำกรรมวิธีพุทธในมุลินธิแพทย์วิถีธรรมแห่งประเทศไทย ในชุมชนภูพาน้ำ อ.แม่แตง จ.เชียงใหม่” 5 ด้าน

3.1) ด้านกสิกรรมวิถีพุทธ พบว่า (1) จิตอาสาแพทย์วิถีธรรมจะฝึกฝนสร้างพลังแห่งการ“พึ่งตนและช่วยคนให้พ้นทุกข์”ด้วยการทำกิจกรรมเพื่อเป็นแบบที่ดีอย่างแก่งสังคม (2) จิตอาสาจะฝึกฝนสร้างความเข้มแข็งจากภายในตนเองด้วยการประพฤติปฏิบัติศีล 5 ไม่ฆ่า ไม่เบียดเบียน ประกอบสัมมาอาชีวะด้วยการประพฤติทางกาย วาจา ใจ ขัดเกลากิเลสตัวเอง (3) จิตอาสาจะฝึกฝนให้มีคุณลักษณะของคนที่น่ายกย่องสรรเสริญ 9 อย่าง คือ “เลี้ยงง่าย บำรุงง่าย มักน้อย สันโดษ ขัดเกลา มีศีลเคร่ง มีอาการน่าเลื่อมใส ไม่สะสมปรารถนาความเพียรอดทน”

3.2) ด้านการดูแลสุขภาพสมดุรอันเย็น พบว่า ผลผลิตของกสิกรรมวิถีพุทธเป็นอาหารและยาที่มีประสิทธิภาพในการดูแลสุขภาพสมดุรอันเย็นด้วยวิธีการดูแลรักษาตนเอง คือ“หมอที่ดีที่สุดในโลกคือตัวเราเอง”

3.3) ด้านวิถีชีวิตเศรษฐกิจพอเพียง พบว่า จิตอาสาดำเนินชีวิตอย่างมั่นใจด้วยวิธีการที่ “ประหยัด เรียบง่าย พึ่งตนและแบ่งปัน” ว่าเป็นเศรษฐกิจที่ปลอดภัย มั่นคง มีความผาสุกแท้ เป็นสัมมาอาชีวะ และการแบ่งปัน ผู้ที่ให้ คือ ผู้ที่ทำงานฟรี อาชีวะทำงานฟรีเป็นอาชีวะที่ดีที่สุดในโลก

3.4) ด้านวิถีสังคมหมู่มิตรดี พบว่า คนดี คือ คนที่มีศีล มาสร้างสังคมหมู่มิตรดี ดำเนินชีวิตโดยระบบสาธารณโภคีกันอยู่ร่วมกัน คบและเคารพซึ่งกันและกัน “สัตว์บุรุษของเรา คือ หมู่มิตรดีของเรา” จิตอาสาแพทย์วิถีธรรมจะฝึกฝนให้มีความศรัทธาในส่วนตัวและเมตตาในส่วนต่อของทุกคน

3.5) ด้านการใช้ธรรมะชำระกิเลส พบว่า จิตอาสาจะฝึกฝนตนเองในการปฏิบัติศีลด้วยปัญญาอย่างเป็นไปตามลำดับ ๆ เพื่อลด ละ สิ่งที่ไม่เป็นโทษภัยออกไปจากชีวิต จนเกิดผล

(1) ผลด้านรูปธรรม กสิกรรมวิถีพุทธสร้างความมั่นคงด้านอาหาร ยา “อาหารเป็นหนึ่งในโลก” ได้แก่ สมุนไพร ผลไม้ ผักสด ผักลวก ข้าว ถั่วหลากหลายชนิด ธัญพืชธัญพืช ปัจจัยที่จำเป็นต่อชีวิตและทำให้ชีวิตอยู่เย็นเป็นสุข

(2) ผลด้านนามธรรม กสิกรรมวิถีพุทธเป็นการปฏิบัติศีล เพิ่มพูนใจไว้กังวล พึ่งตนเองและช่วยคนให้พ้นทุกข์ เป็นการทำกุศลตลอดเวลา มีการคบและเคารพมิตรดี ตลอดถึงสิ่งที่ต่างต่าง ศีลดีและมิตรดีเป็นสมบัติแท้จริงของทุกชีวิต

## อภิปรายผล

### 1) หลักการทำสัทธิกรรมตามหลักพระพุทธศาสนาและสัทธิกรรมทางเลือก

การทำสัทธิกรรมวิธีพุทธของมูลนิธិแพทยวิถีธรรมแห่งประเทศไทย ในชุมชนภูผาฟ้าน้ำ มุ่งเน้นหลักการพึ่งตนพาตนเอง สอดคล้องกับคำตรัสของพระพุทธเจ้าที่ว่า “...ตนแลเป็นที่พึ่งของตน บุคคลอื่นใครเล่าจะเป็นที่พึ่งได้เพราะบุคคลที่ฝึกตนดีแล้ว ย่อมได้ที่พึ่งอันได้โดยยาก ...” (พระไตรปิฎก เล่มที่ 25 ข้อที่ 160: 82) การประยุกต์รูปแบบการทำสัทธิกรรมให้เข้ากับบริบทของท้องถิ่นตามสภาพทางสังคม ภูมิประเทศ ฤดูกาล และสิ่งแวดล้อม โดยใช้หลักปฏิบัติตามคำสอนในพระพุทธศาสนาตามความเหมาะสมในแต่ละสภาพพื้นที่ จากนั้นการปฏิบัติศีลด้วยการไม่ฆ่า ไม่เบียดเบียนชีวิตใด เป็นการปฏิบัติคุณธรรมขั้นพื้นฐาน ซึ่งสอดคล้องกับพระพุทธเจ้าตรัสไว้ใน “มหาปริณิพพานสูตร” ว่า “...บุคคลผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีลในโลกนี้ ย่อมมีโชคทรัพย์เป็นอันมาก ...” (สังคีตภูมิธัมมสังคายนาร่างกาย จิตใจ เหตุการณ์) (พระไตรปิฎก เล่มที่ 10 ข้อที่ 150: 84) เป็นอันมากซึ่งมีความไม่ประมาทเป็นเหตุ และใน “โสณทัณทสูตร” พระพุทธเจ้าตรัสว่า “... ปัญญาต้องมีศีล ช่วยชำระให้บริสุทธิ์ ศีลก็ต้องมีปัญญาช่วยชำระให้บริสุทธิ์ ปัญญาช่วยผู้มีศีล ศีลช่วยผู้มีปัญญา นักปราชญ์ยกย่องศีลและปัญญาว่า เป็นสิ่งล้ำเลิศในโลก ฉะนั้น ...” (พระไตรปิฎก เล่มที่ 9 ข้อที่ 317: 122) สัทธิกรรมวิธีพุทธก็สอดคล้องกับแนวคิดสัทธิกรรมทางเลือกของ เซอร์ อัลเบิร์ต ไชวาร์ต นักปฐพีวิทยาชาวอังกฤษ ผู้ได้รับฉายาว่าเป็นบิดาของเกษตรกรรมอินทรีย์ที่ค้นพบว่า “ดินเป็นสิ่งสำคัญที่สุดและเป็นรากฐานของอารยธรรมทั้งปวง” และ “ดินที่สมบูรณ์ พืชที่สมบูรณ์ สัตว์ย่อมสมบูรณ์.” และ “ความสมบูรณ์ของดิน พืช สัตว์ และมนุษย์ เป็นหนึ่งเดียวที่แบ่งแยกไม่ได้”

### 2) หลักการทำสัทธิกรรมวิธีพุทธของมูลนิธิแพทยวิถีธรรมแห่งประเทศไทย ในชุมชนภูผาฟ้าน้ำ

มูลนิธิแพทยวิถีธรรมแห่งประเทศไทย ประยุกต์หลักธรรม มาใช้เป็นหลักการ ทำสัทธิกรรมวิธีพุทธให้มีประสิทธิภาพสูงสุด 6 ข้อ ประกอบด้วย พันธูติ ดินดี น้ำดี แสงดี ศีลดีและมิตรดี ซึ่งแยกเป็นด้านรูปธรรม คือ พันธูติ ดินดี น้ำดี แสงดี ด้านนามธรรม คือ ศีลดีและมิตรดี ศีลดี คือ การลดกิเลสได้จริง ไม่เบียดเบียน เกื้อกูล ห่วงประโยชน์ต่อชีวิตอื่น มิตรดี คือ ผู้มีศีลจะเป็นหลักของสังคมและสร้างสิ่งแวดล้อมให้ดีขึ้น จึงเป็นการทำสัทธิกรรมวิธีพุทธที่ครบถ้วนสมบูรณ์ ทางรูปธรรมและนามธรรม เกิดผลสำเร็จในการสร้าง

อาหารไร้สารพิษที่มีคุณค่าประโยชน์ต่อผู้บริโภค และแบ่งปันเสียสละต่อสังคมสอดคล้องกับ “อัมมิกสูตร” ว่าด้วย “... พระราชาผู้ไม่ตั้งอยู่ในธรรมและผู้ตั้งอยู่ในธรรม...” (พระไตรปิฎก เล่มที่ 21 ข้อที่ 70: 114)

สอดคล้องกับบทความของ พระมหาประสิทธิ์ ญาณูปทีโป ที่กล่าวถึง “การเกษตรเพื่อพัฒนากระบวนการเรียนรู้ธรรมะและพัฒนาตนผ่านการทำกิจกรรมเชิงพุทธ พึ่งพาตนเองได้ การทำเกษตรเป็นเหตุให้เกิดการเรียนรู้และปฏิบัติธรรมเพื่อการเรียนรู้ที่สามารถศึกษาได้จริง ปฏิบัติจริงและเพื่อพัฒนาชีวิตให้มีความสุขตาม เกิดความสุขทั้งต่อตนเอง และสังคม” (พระมหาประสิทธิ์ ญาณูปทีโป, 2562: 29-37)

สอดคล้องกับงานวิจัยของ หทัยรัตน์ ขาญวิการณ ซึ่งได้นำเสนอแนวคิดของพ่อครูสมณะโพธิรักษ์เรื่องการทำกรรมของชาวโศกไว้ว่า “ชีวิตคนตั้งแต่เกิดจนตาย ต้องกินต้องใช้ แต่คนหลง เพราะถูกมอมเมาให้มีความรู้ใหม่ๆ ที่ไม่จำเป็นมากมาย จึงพยายามดึงคนมาทำ มาให้ตื่นติดดิน เป็นกสิกร เป็นผู้ปลูกพืชพันธุ์ธัญญาหาร จะต้องปลูกให้เป็น และรักดิน รักน้ำ รักพืชพันธุ์ธัญญาหาร เราจะต้องเชิดชูบูชากรรมไร้สารพิษ แต่คนถูกมอมเมาให้ไปหาสาระ ทำอยู่ทำกินไม่เป็น ผู้ใดรังเกียจกรรมว่า เป็นงานชั้นต่ำ เรียกว่าโง่แล้วก็ได้ เพราะกรรมเลี้ยงคนทั้งโลก คนทำกรรมได้บุญยิ่งกว่าบ่อเพชร บ่อพลอย เหมือนแร่ทองคำ เป็นชีวิตให้เราเจริญรุ่งเรือง เพราะทำสิ่งที่เปื้อนสาระ อันตบหนึ่ง เงินทองไม่ใช่ทรัพย์แท้ แต่กรรมที่เป็นกุศล และอกุศล ทั้งโลกียะและโลกุตระต่างหากเป็นทรัพย์แท้ โลกทุกวันนี้ ต้องการการเสียสละมาก เพราะคนมีแต่มอมเมายั่วกันทั่วโลกสั่งสอนกัน ตั้งแต่ประณถึงอุดมศึกษา สอนให้คนไปเอาเปรียบกัน” (หทัยรัตน์ ขาญวิการณ., 2558. 34)

### 3) ผลเชิงสุขภาพจากการทำกรรมวิธีพุทธในชุมชนภูผาฟ้าน้ำ

3.1) ผลทางด้านร่างกาย การทำกรรมวิธีพุทธมุ่งด้วยการพึ่งตนเองเป็นหลัก ได้ออกกำลังกาย ได้ผลผลิตเป็นอาหารไร้สารพิษ และได้ปฏิบัติศีล คือ ไม่ฆ่า ไม่เบียดเบียนชีวิตใด มีอันสงส์ทำให้มีโรคน้อย มีทุกข์น้อย การกินอาหารที่ถูกสมดุลร้อนเย็นเป็นยาไปในตัว ทำให้สุขภาพแข็งแรง สร้างความรู้สึกให้สบาย เบากาย มีกำลัง เป็นอยู่ผาสุก

3.2) ผลทางด้านจิตใจ กรรมดีและวิบากดีจากการปฏิบัติศีล ไม่ฆ่า ไม่เบียดเบียนชีวิตใด และมีเมตตา กรุณา หวังให้เกิดประโยชน์ต่อสัตว์ทั้งหลาย การคบสัตบุรุษ

และหมู่มิตรดี เสียสละทำงานฟรี เป็นคนรับใช้ผู้อื่น กินน้อย ใช้น้อย ไม่สะสม มีอานิสส์ คือ จิตใจที่เบา โปร่ง โล่ง สบาย ไม่กลัวโรค ไม่กลัวตาย ไม่เร่งผล ไม่กังวล มีจิตใจที่อยากช่วยเหลือผู้อื่น มีความเชื่อและเข้าใจในกรรมและผลของกรรมอย่างแจ่มแจ้ง

3.3) ผลทางด้านสังคม สร้างความสัมพันธ์ที่ดีทุกระดับของสมาชิกจิตอาสา ในชุมชน ตั้งแต่เด็กนักเรียน จิตอาสาคบคูน เติรมจิตอาสา จิตอาสาจร จิตอาสาประจำ มีการร่วมตัว รวมคิดรวมทำ มีจิตใจเอื้อเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น จิตอาสาสามารถบอกเล่าถึงความ รู้สึกว่าสามารถอยู่ในสังคมนี้ได้อย่างมีความสุข เชื่อมั่นในการพึ่งตน มีทักษะการดูแลแก้ไข ปัญหาสุขภาพตนเองและให้คำแนะนำบอกต่อผู้ที่สนใจหลักการทำกิจกรรมวิถีพุทธอย่าง เข้าใจ จัดสรรเวลาช่วยเหลือผู้อื่นได้มากขึ้นอย่างเป็นสุข

3.4) ผลทางด้านปัญญา จิตวิญญาณเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น มี พฤติกรรมที่แสดงออกถึงความสามารถในการมีความเข้าใจชีวิต มีความเชื่อมั่นในคุณงาม ความดี การให้อภัยต่อตนเองและผู้อื่น เข้าใจวิธีการปฏิบัติศีลด้วยปัญญา ลดละกิเลสเครื่อง เส้าหมองแห่งจิต ให้ความสำคัญกับการพัฒนาศักยภาพทางด้านจิตวิญญาณอย่างเต็มที่ โดยมาพัฒนาตนเป็นจิตอาสาแพทย์วิถีธรรมเพื่อฝึกฝนความเป็นพุทธะ ผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบาน ในตนพร้อมทำประโยชน์ช่วยเหลือมวลมนุษยชาติ

## องค์ความรู้จากงานวิจัย

1) ได้ทราบหลักปฏิบัติในการทำกิจกรรมวิถีพุทธเป็นการปฏิบัติศีลชำระ กิเลสอย่างเป็นลำดับขั้นตอน ด้วยการอาศัยองค์ประกอบของหมู่มิตรดี เป็นการปฏิบัติ ศีล สมာธิ ปัญญาและการทำกิจกรรมวิถีพุทธควบคู่กันไปนี้ จึงเป็นการทำกิจกรรมที่พึ่ง ตนให้พ้นทุกข์

2) ได้องค์ความรู้ว่า การการสร้างอาหารเพื่อช่วยเหลือโลก “คนฉลาดสร้าง อาหาร คนชั่วช้าสาบสูญสร้างอาวุธ” จะเป็นการกอบกู้ผู้คนให้พ้นภัยจากความขาดแคลน ทางด้านอาหารไร้สารพิษ เป็นสร้างพลังแรงแห่งการแบ่งปัน จะแผ่กระจายออกไปช่วยเหลือ มนุษยชาติให้อยู่รอดปลอดภัย มั่นคง ยั่งยืน สอดคล้องกับหลักพุทธภาษิตที่ว่า “นอกจาก การเอื้อเฟื้อแบ่งปันกัน สัตว์ทั้งปวงหาสิ่งที่พึ่งอย่างอื่นไม่”

3) ได้องค์ความรู้ว่าหลักการทำกิจกรรมวิถีพุทธเป็นสิ่งที่ “ประหยัด เรียบง่าย พึ่งตน และแบ่งปัน” เกิดสภาพแห่งจิตที่คิดและกระทำมุ่งนำไปสู่การแบ่งปัน เสียสละ ทำงานฟรี ทำให้มีวิถีชีวิตมั่นคง ทรงคุณค่าและผาสุกที่สุดในโลก สอดคล้องกับหลักอริย

วินัยที่ว่า “เป็นไปเพื่อความไม่สะสม ไม่ใช่เพื่อความสะสม”

4) ด้้องค์ความรู้ว่า หลักการทำกรรมวิธีพุทธให้มีประสิทธิภาพสูงสุด ๖ ข้อ คือ “พันธุ์ดี ดินดี น้ำดี แสงดี ศิลดี และมิตรดี” ด้วยการปฏิบัติศีล ๕ ข้อ คือ “อย่าฆ่า อย่ายำใจร้อน อย่าโลภ รู้จักประมาณและแบ่งปัน” บุคคลที่เริ่มต้นทำกรรมวิธีพุทธ ควรเลิกลาบาบมุขก่อนจากนั้นฝึกฝน ลด ละการกินเนื้อสัตว์ นม ไข่ ฝึกฝนเป็นคน วรรณะ ๙ สอดคล้องกับหลักอริยวินัยที่ว่า “เป็นไปเพื่อความเลี้ยงง่าย ไม่ใช่เพื่อความเลี้ยงยาก”

5) ด้้องค์ความรู้ว่า การทำนาแปลงเล็ก ได้ฝึกตนเรื่องการประมาณ ความพอดี ขำระความโลภอยากได้มาก ยินดีพอใจได้เท่าไรเอาเท่านั้นสอดคล้องกับหลักอริยวินัยที่ว่า “เป็นไปเพื่อความมกน้อย ไม่ใช่เพื่อความมกมาก”

6) ด้้องค์ความรู้ว่า ผลของการปลูกพืชพันธุ์พื้นเมือง พืชป่า เป็นความมั่นคง ทางด้านอาหารและความมั่นคงทุกมิติ เพราะเป็น “พืชที่ปลูกง่าย โตเร็ว ทนทานเก็บ กิน ได้นาน ไม่ต้องดูแลมาก มีธาตุอาหารสูง มีพลังชีวิตเต็ม ศัตรูพืชและแมลงไม่รบกวน ” จึง ทำให้การดำเนินชีวิตมีความปลอดภัย มั่นคงและยั่งยืน

7) ด้้องค์ความรู้ว่า พลังชีวิตเป็นพลังพิเศษที่สามารถสร้างด้วยตนเองได้ คือ ถ้าชีวิตได้กินใช้หรือสัมผัสกับอาหารที่ถูกสมดุลร้อนเย็น จะสร้างความรู้สึกลับสบาย เบาอกาย มี กำลัง สอดคล้องกับที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า “การปรับสมดุลร้อนเย็น จะทำให้มีโรคน้อย มีทุกข์น้อย” คือ สุขภาพร่างกายที่แข็งแรง มีกำลัง อายุยืน

8) ด้้องค์ความรู้ว่า การดำเนินชีวิตด้วยสัมมาอาชีวะ เป็นการปฏิบัติที่ “ประหยัด เรียบง่าย พึ่งตน และแบ่งปัน” เป็นการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ถูกตรง ตามหลัก พุทธธรรมที่นำไปสู่การพ้นทุกข์ได้ไปตามลำดับ

## สรุป

กลุกรรมตามหลักพระพุทธศาสนาและกลุกรรมทางเลือก แบ่งเป็น 2 ประเด็น คือ 1) กลุกรรมตามหลักพระพุทธศาสนามีหลักธรรมในการพึ่งพาตนเองเป็นหลัก มีการ ปฏิบัติศีล เป็นสัมมาอาชีวะ การไม่ฆ่าสัตว์ ไม่เบียดเบียนสัตว์ 2) กลุกรรมทางเลือก การ เพาะปลูกที่หลีกเลี่ยงการใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืช ไม่ใช้ยาฆ่าแมลง ไม่ใช้ปุ๋ยเคมี ไม่ใช้ฮอร์ โมน ไม่ใช้สารเคมีสังเคราะห์ทุกชนิด เพื่อแก้ไขปัญหามาจากการทำเกษตรกรรมเชิงเดี่ยวที่ใช้ สารเคมี

หลักการทำกรรมวิธีพุทธให้มีประสิทธิภาพสูงสุด ๖ ข้อ “พันธุ์ดี ดินดี น้ำดี แสงดี ศิลดี มิตรดี” ด้วยการปฏิบัติศีล ๕ ข้อ “อย่าขี้เกียจ ต้องขยัน อย่าใจร้อน ต้องใจเย็น อย่าโลภ พอประมาณ” จะนำไปสู่วิถีชีวิตที่ “ประหยัด เรียบง่าย พึ่งตน และแบ่งปัน” โดยมีรูปแบบการทำกรรมวิธีพุทธ 2 ประเด็นหลัก คือ 1) การปลูกข้าวและถั่วที่หลากหลาย 2) เพาะปลูกพืชพันธุ์พื้นเมือง พืชป่า โดยการปฏิบัติตามหลักพุทธธรรมที่สอดคล้องเชื่อมโยงสัมพันธ์เป็นวิถีชีวิต ดังนั้นการทำกรรมวิธีพุทธ จึงเป็นการปฏิบัติ ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นสัมมาอาชีวะ คือ “การเลี้ยงชีพที่ถูกต้อง ถูกตรงสู่การพ้นทุกข์” ผลจากการทำกรรมวิธีพุทธ เป็นการสร้างบุคคลผู้มีปัญญาแห่งพุทธะ ที่สามารถปลดเปลื้องตนเองออกจากความยุ่งยาก ทุกข์ทรมานในชีวิตทุกมิติ

วิถีชีวิตที่ “พึ่งตนและช่วยคนให้พ้นทุกข์” คือ พึ่งตน 1) ระดับโลกียะ เน้นการอยู่ร่วมกับคนอื่นในสังคมได้อย่างปกติสุข 2) ระดับโลกุตระ เน้นการพัฒนาตนเองให้บรรลุพระนิพพาน ปฏิบัติศีลปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม พัฒนากาย วาจา ใจ และปัญญา อย่างมีลำดับ จนสามารถบรรลุเป้าหมายสูงสุด คือ พระนิพพาน ช่วยคนให้พ้นทุกข์ 1) ระดับโลกียะ การช่วยเหลือแบ่งปันวัตถุข้าวของ องค์ความรู้ ที่จำเป็นในการดำรงชีวิตเป็น 2) ระดับโลกุตระ ดับทุกข์ให้ดับที่เหตุ มีปัญญาเห็นทุกข์ จับอาการของทุกข์ ขำระทุกข์ในจิตใจและรู้ได้ว่าทุกข์สิ้นเกลี้ยง เข้าใจกรรมและวิบากกรรมอย่างแจ่มแจ้งไปตามลำดับ

โดยเกิดผลทางด้านร่างกาย ทำให้ร่างกายแข็งแรง ถูกสมดุร้อนเย็น ผลทางด้านจิตใจ ทำให้จิตใจผาสุก มีกรรมดีและวิบากดี ผลทางด้านสังคม มีมิตรดีสหายดีและสิ่งแวดล้อมดี อยู่ในสังคมอย่างมีความสุขและเป็นประโยชน์ต่อผู้อื่น ผลทางด้านปัญญา มีใจไร้ทุกข์ ใจดีงาม มีความเชื่อมั่นในคุณงามความดี ได้ศึกษาและเข้าใจวิธีการ ลด ละ เลิกกิเลสเหตุแห่งทุกข์ จึงมีความเมตตาต่อตนเองและผู้อื่นแล้วทำประโยชน์ช่วยเหลือมวลมนุษยชาติอย่างผาสุกยั่งยืน

## ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

1. ควรทำการวิจัยการทำกรรมวิธีพุทธ แบบเจาะลึกทีละประเด็นได้
2. ควรทำการวิจัยการทำกรรมวิธีพุทธกับพืชพันธุ์พืชเมือง พืชป่าในประเทศไทย

3. ควรทำการวิจัยเกี่ยวกับการนำเทคโนโลยีเข้ามาช่วยในการทำกิจกรรมวิถีพุทธ เพื่อเอื้อต่อการดำเนินงานสำหรับบุคลากรองค์กร ที่สามารถนำไปใช้งานได้อย่างเหมาะสม

### บรรณานุกรม

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- กนกวรรณ พวงประยงค์ และसानิตย์ หนูนิล. (2561). สังคมชนบทไทยสมัยใหม่กับปัจจัยกำหนดวิถีการดำเนินชีวิต. **วารสารวิชาการสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์**. 44 (2) , 34-64.
- ใจเพชร กล้าจน. (2564). ดร.,ประธานมูลนิธิแพทย์วิถีธรรมแห่งประเทศไทย, สัมภาษณ์. 1 ธันวาคม.
- จตุรภัทร จันทรทิพย์ (2559). เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีตและการเป็นสมัยใหม่กับแนวคิดชุมชนโดย ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. **วารสารศิลปศาสตร์**. 8 (1) , 265-287.
- ธันวา ใจเที่ยง และคณะ. (2560). เศรษฐกิจพอเพียงกับเศรษฐกิจวัฒนธรรมชุมชนและความหลากหลายทางชีวภาพในชุมชนหมู่บ้านไทย. **วารสารการบริหารปกครอง**. 6 (พิเศษ) , 59-82.
- บำเพ็ญ เขียวหวาน. (2562). อาหารและเกษตร(ไม่)ปลอดภัย:แนวคิดและการจัดการเกษตรอินทรีย์เชิงระบบ.**วารสารวิชาการ**. 3 (1) , 1-8.
- บัณฑิต ศิริรักษ์โสภณ. (2561). วิสาหกิจชุมชนบุญนิยม : การก่อรูปชีวิตทางสังคมและกลยุทธ์ทางเศรษฐกิจของขบวนการอโศก. **วารสารพัฒนาศาสตร์**. 1 (1) , 178-219.
- พระมหาประสิทธิ์ ญาณปทีโป. (2562). รูปแบบการทำสวนเกษตรวิถีพุทธเพื่อส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรม : ศึกษากรณีสวนอังกาแพง สำนักปฏิบัติธรรมป่าโมกขธรรมาราม จังหวัดสระแก้ว. **วารสารวิชาการ**. 2 (2), 29-37.
- สุธาสินี อึ้งสูงเนิน. (2558). ผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมจากการใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืช. **วารสารวิชาการวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี**. 9 (1) , 58-63.
- หทัยรัตน์ ชาญวิจารณ์. (2558). การพึ่งตนเองในรูปแบบพุทธเกษตรกรรมของชุมชนศาลือโคก อำเภไผศาลี จังหวัดนครสวรรค์ วิทยานิพนธ์ มหาบัณฑิตมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.